

Çağdaş dramaturgiyamız və teatr

Yaxud bir para düşüncələr

...Teatr kollektiv sənətdir, bu sənətdə hər kəsin öz sözü var. Ancaq başlıca söz dramaturq məxsusdur ki, onun qeyri-pesəkarlığı hətta ən peşəkar teatr işçisini belə naqış vəziyyətə sala bilər. Bu gün teatrlarımızda dövriyyədə olan bədii material görəsən ona hansı şansı verir?

Əgər teatr repertuarlarını ümumi şəkildə nəzərdən keçirsek, əslində bədii materialdan şikayətlənməyə o qədər də əsasımız yoxdur. Ancaq şikayətimiz, daha doğrusu, narahəthiğimiz ona görədir ki, repertuarın böyük bir hissəsi klassik və xarici dramaturgiyanın payına düşür.

Ancaq Akademik Milli Dram Teatrının direktoru, İrsafil İrsafilovun müsahibələrindən birində dediyi kimi əgər "teatrlarımızın çoxu müasir dramaturgiya baxımından achiq çəkirsə", onun klassikaya sığınması başa düşüləndir. Rejissorlarımızın öz şah əsərini yaratmaq üçün klassikaya müraciət etməsində, aktyorlarımıza hələ də

Gültəkin, Nargilə, Aydin, Şeyx Sənan, Kefli İsgəndər yaratmaq eşiqli ilə yaşamásında da təccübəli heç nə yoxdur, ancaq təssəflənəcəyimiz bir şey var ki, dramaturgiyamız hələ də bu obrəzları əvəzləyəcək personajlar yaradı bilməyib.

Repertuar yaratmaq, rejissor və aktyor işinə vasitə olmaqdən o yana gedə bilməyən çağdaş dramaturgiyamızla əməkdaşlıq edən teatrimizin isə bugünkü ağır rəqabət şəraitində neçə illərin sükütunu pozmağa, öz səhnəsində bir "gurultu" qoparmağa ehtiyacı var. Bu gurultunu isə repertuarda onillərlə yer alan əsərlər yox, yalnız yeni mövzu, yeni qəhrəman yarada bilər. Elə qəhrəman ki, Kefli İsgəndər kimin yalnız əsərin deyil, həm də zəmanətin qəhrəmanı olsun. Elə əsər ki, "Ölüler" kimin yalnız Mirzə Cəlil yaradıcılığının deyil, həm də zamanın bədii-estetik sənədiñə çevrilisin. Müasir səhnə materiallarına istinadən sorsaq ki, "kimdir bu günü qəhrəmanı?" və yaxud "hansı əsərdir bu günü gələcəyə daşıyacaq bədii-estetik

sənəd?" – həmin suala cavab verməkdə çətinlik çəkərik.

Ancaq məsələnin daha rahat çözümünü elə qələm sahibləri özləri tapırlar. Belə bir əsərin yaranmasını gələcəyin işi hesab edib, müsahiblərini arxayın, özlərini toxraq salanlara professor Y.Qarayevin bir fikrini xatırlatmaq istərdik: "Yazıcı üçün, dramaturq üçün müasir zaman həmişə mürkəbbə və ziddiyətli olmuşdur. Lakin həqiqi sənətkarlar bu ziddiyətlərdən baş çıxarmaq üçün dayanıb müasirliyin tarixə çevriləməsini gözləməmişlər". Doğrudan da, əgər gözləsəydi, biz nə Məstəli şahı, nə Hacı Qarani, nə Novruzəlini, nə də Usta Zeynalı taniya bilərdik. Dəyişən dövran hətta Şekspir istədəndən belə Axundzadənin, Mirzə Cəlilin gördüyü işi görmək şansını verməzdı. Zəmanəmizin insanı isə həla də səhnəyə yol almaq üçün ədəbi vəsiqəsini gözləməkdə, bu günkü ədəbi nəsil isə bu fürsəti əldən verməkdədir.

Səhnəsə öz qəhrəmanlarını gözləyir. Əlbəttə, o, qəhrəmansız da deyil. Ancaq bu qəhrəmanlar yalnız elə əsərin qəhrəmanı olaraq qalırlar, səhnədən kənara yol ala, teatrin divarlarını aşib müzakirələr mövzusuna, yaddaşların sakininə, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin ramziyinə çevrilə bilmirlər. Pərdənin düşməsi ilə her şey da bitir. Y.Qarayevin sözləri ilə desək, "elə bir pyes göstərmək cətindir ki, tamaşadan sonra biz "kimdir müqəssir?", "kimdir haqlı?" sualları

üzərində düşümək, mübahisə edək və həqiqəti tapmaqdə özümüz də iştirak edək".

Badii material məsələsində biz teatrı narahi, ədəbi tənqidü narahat gərsək də, dramaturqlarımız bədbin deyiller. Çağdaş dramaturgiyamızın ən məhsuldar imzalarından biri olan Ə.Əmirli bu gün dramaturgiyamızın "qızıl da olmasa, ən azı, gümüş dövrü" (*Dəyirmi masa: Çağdaş dramaturgiyamız problemlər və müzakirələr*) yaşadığını inanır.

Əlbəttə, tez-tez teatr afişalarında öz adını görən, premyeralara dəvətnamə verən, tamaşaçı alqışları altında öz əsərini seyr edən dramaturqun öz uğurlarından danışması tövdiidir. Ancaq təbii olmayan odur ki, dramaturqun bu uğuru nə dramaturgiyamızın, nə də teatrimizin uğuruna çevrilmir. Rəqabətin çox zəif olduğu, bəlkə də heç olmadığı bir şəraitdə teatr afişalarına yol tapmaq çətin olmadığı kimi "məni fahiş edən dünyani fahişəxanaya döndərcəyəm" sözlərini alqışlayan (F.Dürrenmat – "Yaslı xanının gəlişi") tamaşaçının alqışlarını qazanmaq da çətin deyil. Bunun üçün aktyorun pafoslu deyimi, nümayişkarana ədasi kifayət edər.

Ümumiyyətlə, çağdaş dramaturgiyamızda alqışa tamarzi mətnlər kifayət qəddardır ki, onları dinişdikcə fransız filosofu Deni Didronun sözləri yada düşür: "Ey dram yanan şairlər! Ən yaxşı təqdir və tərif alqış səsləri deyil, siz buna çalışmamalısınız, ən yaxşı təqdir uzun və qeyri-ixtiyari sükutdan sonra ürəkdən qopan dərin köks örtümkədər ki, o, qəlbə yüngüllük gətirir". (Amma çox təsəssüf ki, bugünkü

tamaşalarımızdan sonra tamaşaçı qəlbinə yüngüllük deyil, beyninə bir ağrılıq çökür. "Bugünkü Azərbaycan teatrı öz zəhmli və möhtəşəm pərdələri ilə tamaşaçımı əvvəller olduğu kimi həyəcanlandıra bilmir").

"Qobustan" jurnalının "Teatr yaxşı pysesi heç vaxt qayıtmır" yazısında geldiyi bu qənəata biz də şörrik. Elçin yaradıcılığında meydana çıxan intellektual dram janının Kamal

Abdullanın tarixi mövzuda yazdığı "Şah və şair", Vaqif Səmədoğlunun "Generalın son əmri" əsərləri ilə də Azərbaycan səhnəsində yeri genişləndikcə, hiss-həyəcanın yeri daralır. Bəlkə, hiss-həyəcan, fransız filosofunun dediyi "dərin köks örtürmələr" beynin və texnologiya əsərinin insani olan XXI əsr tamaşaçısına görə deyil? Ancaq fikrimizə, aq qala həyatının hər bir sahəsində beynini istismara verən çağdaş tamaşaçının, bəlkə, həmişəkindən daha artıq hiss və həyəcanın dili ilə danışmağa ehtiyacı var. Söz qalağınə, fikir yiğinina çevrilmiş müasir səhnə materialları bu ehtiyacı ödəmir. Ardıcıl motivasiyanın, maraqlı hadisənin, təsirli vəziyyətlərin, çəkili xarakterlərin yoxluğununu yaşıyan Azərbaycan səhnəsi nəinki internet, TV, kino və şou ilə, heç həyatla rəqabətə də davam gətirə bilmir. Bu gün səhnə ya həyatın surətini çıxarır, ya onu pis şəkildə yamsılayır, ya da həyat yazuçı uydurmalarında əcaibləşir.

İnsani Yer üzünün ən çirkin məxluqu kimi təqdim edən Elçinin "Teleskop" pyesində elə çılpaq ifşa və birbaşa deyim tərzi var ki, mətnaltı kontekstdə demək olar ki, ehtiyac qalmır.

Cəmiyyətin məhsulu olan deyim və

fikirləri yenidən səhnə vasitəsi ilə ona ötürmək heç bir əhəmiyyət daşımadığı kimi, həddən artıq kobud səslərin və səhnəni adiləşdirir.

Dramaturq Firuz Mustafanın etirafına görə "bu gün səhnə öz dramatizmində küçəyə udurur" ədəbiyyat işə bu məğlubiyyətdən qalib çıxməq üçün küçəni heç bir bədii aşılıma keçirmədən – birbaşa səhnəyə gətirir.

Bu gün Azərbaycan teatrinin müasir həyatımıza çox az hallarda açılan pərdələrinin çağdaş dövrümüzün problem və reallıqlarına laqeyd qaldığını demək olmaz. Cəmiyyətin növbənləri ifşa etməyi yazıçılıq cəsərəti və vəzifəsi kimi dərk edən dramaturqlarımız bəzən tənqid pafosuna elə güc verirlər ki, səhnə meydan, on yaxşı halda işə publisistik tribunaları xatırladır. Bu kürsüdə qəhrəman bəzən səsinin gücünü və oyunbazlıq məhərətini işə salaraq, eninə-uzununa bütün instansiyaları qəmçiləyir, tənqid və ifşa adına hər nə varsə, ürəyini boşaldır (*Əfqan – "Olgarx" da*), bəzən sosial və monavi eybəcərliklərdən şikayət edir (*Elçin – "Şekspir"*, *"Teleskop" da*), bəzən də (*Ə.Əmirli – "Hasarın o tütü", "Mən səni sevirdəm" da*) öyüd-nəsihatə keçir. Səhnə isə nə şikayət, nə mühəzirə, nə də moizsələr üçün münasib tribuna olmadığı kimi, tamaşaçı da uyğun dinləyici deyildir. Əgor bütün bunlar söz qalağından çıxıb hadisəyə çevrilməyəcəksə, bu hadisələr də öz növbəsində tamaşaçımı dinləyici olmaqdan xilas edib, ona səhnədə gördüklerini hiss etmək, yaşamaq şansı verməyəcəksə, çətin ki, elə-bələ də informasiya, söz, fikir nəhrinə düşən XXI əsr insan üçün teatra geliş təsadüfə yox, vərdişi

dönsün .

Səhnəyə problem götirmək, ondan danışmaq çox azdır, bu, tamaşaçının özünün də görə biləcəyi bir işdir, əsas olan onu ifadə etməkdir. Tənqidçi Ə.Cahangir çağdaş dramaturgiyamızda “terəzinin necə yazmaq gözü bəzən yüngülləşib, amma əvəzində nə yazmaq gözü ağırlaşır” deyəndə tamamilə haqlıdır. Bu tərəzinin ağırlaşan “nə” gözü, bəlkə, teatrın XIX əsrin bixəbər, cahil tamaşaçısına açılan pərdələri üçün bir məziyyət ola bilərdi. Amma internet və televiziya əşrinin tamaşaçısi üçün bu nə sirdir, nə də anlaşılmaz həqiqət. Gündəlik səhbətlərinin, mübahisələrinin, müşahidələrinin mövzusu olan bu “nələri” takrar teatr səhnəsindən eşitmək üçün o, teatra gəlməyəcəkdir. Doğrudan da, “Həkim xəstənin əlinə baxmasa, ac qalar” (Ə.Əmirli – “Hasarın o özü”), “Əvvəller tələbəye pul verirdilər ki, oxu. İndi do pul alırlar ki, oxuma” (Əfqan “Oliqarx”) kimi cəynənmis fikirləri takrar teatr səhnəsindən eşitmək üçün tamaşaçı nəyə görə vaxtını və pulunu xərcləməlidir? Hətta şən-şəraqlı müsiqilər (“Oliqarx” tamaşası) bu gün çox dəbdə olan meyxana nömrəsi (“Mən səni sevirəm”), “son zəng” tədbiri kimi çal-çağırlı geniş bir səhnə (“Mənim ağ gəyərçinim”) və yaxud ayrı-ayrı tamaşalarla tez-tez rastlaşdığımız oyunbazählərlər belə tamaşaçını buna vadar edə bilməz və artıq göründüyü kimi, etmir də. Qarşı tərəfin bunu qəbul etməsindən, daha doğrusu, etiraf etməsindən asılı olmayaraq “Qobustan” jurnalında deyilənlər reallığı eks etdirir: “Tamaşa zallarında tamaşaçı qılıqlı və üümüyyətlə, teatra

marağın azalması açıq-aydın hiss olunur”. (*Qobustan. 2014, yaz*)

Bir də açıq-aydın hiss olunan odur ki, səhnə sanki mövzu qılıqlı yaşıyır, o, getdikcə yekrəngləşir. Səhnəyə daxil olan az qala hər yeni material sanki həyatə pul və vəzifənin yaratdığı mənzərələr və konfliktlər çərçivəsindən növbəti baxışa çevirilir. Pulun əsirinə, vəzifənin quluna çevrilmiş insanlar nəinki müxtəlif sərləvhəli, hətta müxtəlif imzalı bir bədii mətnindən digərinə ayaq almaqdadırlar.

Biz bu gün getdikcə mürəkkəbəşən, qolızləşən bir dünyada yaşamaqdaiq ki, bu dünya hind kinolarında işlənmiş, nəinki işlənmiş, artıq tükənmış, tamaşaçını təngə gotirmiş mövzu-motivin daha zəif bir variantında, “Oliqarx” in deyintilərində, “Hasarın o özü”nün nağılvəri süjetində, “Mən səni sevirəm” in bəsət konfliktində, “Teleskop”, “Şekspir” pyeslerinin mücərrəd-mistik yanaşmalarında ifadə oluna bilməz. Və bu dünyanın insanı – zəmanəmizin qəhrəmanı Azərbaycan səhnəsinə hələ də öz yolunu gözlərkən tarixi qəhrəmanlarımız tez-tez bu səhnəyə gəlməkdədir. Ənənəvi olaraq bizdə sanbal qazanmağın və uğur əldə etməyin ən kəsə yolu olan tarixi mövzu bu gün də dəbdədir. Tamaşaçı səhnədə özündən çox əcədəllərini görür, desək, səhv etmərik.

Sanki sovet dövrü adəbiyyatının tarixa münasibətdə buraxıldığı səhv və xətələri düzəltmək kimi bir missiyani boynuna götürmüs çəgədəş dramaturgiyamızın xüsusi bir səylə tarixə sadıqliq nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, öz əvvəlki nailiyyətlərindən çox uzaqdır, məsələn, müəllisin özünün də etiraf

etdiyi kimi tarixi faktlara istinad edən “Şah Qacar” əsəri bu faktlara etina etməyən “Vaqif” əsəri kimi möhtəşəm bir səhnə taleyi yaşaya bilmir. Galin, bunu yalnız bugünkü tamaşaçının teatra olan münasibətinin ayağına yazmayaq. Axi onu da nəzərə almaq lazımdır ki, tamaşaçı teatra yalnız tarixə baxmaq və tarixi öyrənmək üçün gelməz. “Vaqif” əsəri yanlış münasibətində baxmayaraq, tarixi motivləşdirə, onu bir insan taleyinin fonunda vera bilməsdir. Səhnə yalnız tarixi fakt və sənədlərin dili ilə danışrsa, o, məlumatlı tamaşaçı üçün darixdırıcı təkrarçılığı, məlumatsız tamaşaçı üçün isə cansızçı mühəzirəyə çevriləcək. Bu cür mühəzirəçilik üslubu seçmiş çağdaş dramaturgiyamız tarixi təfsilatları hadisələrin içincə ala bilməyəndə daha kəsə bir yol seçir. Qəhrəmanın üzünü tamaşaçıya, ən yaxşı halda isə digər obrazra tutaraq tarix danışır. Hətta H.Mirələmovun “Gəncə qapıları” pyesində bu cür mühəzirə üçün xüsusi obraz – Tarixi obrazı yaradılmışdır. Ə.Əmirlinin “Şah Qacar” əsərində tarixi nəqletmələri tez-tez dinişməli oluruqsə, H.Mirələmovun “Gəncə qapıları” əsərində giriş, inkişaf və hətta həll də bu cür səhbətlərdə baş verir...

Bu gün çağdaş dramaturgiyamız tarixi istədiyi kimi doğrayıb-biçən əski ənənəyə qarşı çıxısa, tarixi həqiqəti yazıçı təxəyyülünün, hadisəciliyin qurbanı olmaqdand xilas edirsə, bu o demək deyil ki, tamaşa boyunca səhnənin dəyişen görüntülərini tarix kitablarının çevrilən səhifələrindən başqa bir şey olmamalı, tarixi hadisənin inkişaf və həlli elə sujetin inkişaf və həllinə

çevrilməlidir. Əgər bədii konflikt “Hökmdar və qızı”, “Şah Qacar”, “Gənəcə qapılan” əsərlərində olduğu kimi tarixi konflikt üzərində qurulursa, tamaşaçı onun həyəcanını keçirə, marağını yaşaya, ən əsası isə təsəssüratını qəlbində apara bilər. Odur ki, bu əsərlərdə tamaşaçıya İbrahimxəlil xanın, Qacarın, Cavad xanın ölümünü gözləməkdən başqa bir iş və qayğı qalmır.

Öz repertuarında tarixi mövzuya geniş yer verən Milli Teatrımızın sahnəsində baş alıb gedən “tarixi mühəzizlər” Viktor Hüqoğun “Mariya Tündör” pyesinin “Qadın məhəbbəti” adı altında tamaşasında tarixi fəlsəfə ilə əvəzlənilir. Tamaşaçı tarixin kitablardan görünməyən, tədqiqatlardan bəlli olmayan tərəflərini seyr edir. Sənətə, o cümlədən də səhnədə kimliyində asılı olmayaraq obraz insan, miqyasından asılı olmayaq hadisə tale kimi təqdim olunub çözdülmüşə, bu, tamaşaçının maraqlandırıra bilməz. Doğrudur, Ə.Əmirli “Şah Qacar” pyesində Qacarı yalnız bir hökmər kimi yox, həm də insan kimi çözək istəmiş, onun qorxularını, ağrı və iztirablarını sahnəyə getirməyə cəhd etmişdir. Ancaq çox təssüf ki, bu elə cəhd olaraq da qalmışdır. Bu yaşantular əsərdə müyyəyen bir hadisədə motivləşmədiyindən, yalnız qəhrəmanın giley-güzar və şikaytlarının mövzusu olaraq qaldığından Qacar “tragik qəhrəman” iddiasını “deyinən insan”a güzəştə getməli olur.

Ancaq görünür, tarix bizim zəif yeri midir. Bu mövzuda yazılış zəif bir əsər belə tamaşa zəlmi güclü alqışlara qorq edir. Çağdaş tarixi pyeslərin tamaşası

boyunca hətta o qədər alqış səsleri eşidirsən ki, bu, alqışsevər dramaturqlarımız üçün yaxşı təsəlli və ilham mənbəyi ola bilər. Ancaq unudulur ki, bu günün məhəbbətinə qazanan tarixi əsər, sabahın çox böyük töhməti ilə üz-üzə qala da bilər.

Normalda tamaşaçı alqışlı bir aktyor ifasına yönəlməlidir. Ancaq Azərbaycan tamaşaçısı zəif bir aktyor oyununu alqışlaya, hətta onun üçün ayağa da qalxa bilər. Yetər ki, aktyor müsbət bir obrazi canlandırsın, müdriklər kimi filosofluq, malaklər kimi xeyirxahlıq, qəhrəmanlar kimi fədakarlıq etsin. İstənilən digər bir əsər isə bu rəqabətdə çağdaş dramaturgiyamızın sahnəyə çıxardığı tarixi əsərlərə uduza bilər. Onların sahnəyə gətirdiyi vətəndaşlıq və qəhrəmanlıq pafoslu mətnlər aktyoru ifa yox, çıxış üslubuna, emosional deyimə, tamaşaçımı isə tətənə və gurultuya elə alışdırır ki, aktyor hətta ölüm yatağında can verən M.F.Axundzadonun son sözlerini yüksək pafosla ifasından el çəkə, tamaşaçı isə qəhrəmanın ölümünü alqışlamadqan özünü saxlaya bilmir.

(“Qurbətdən galon maktublar” tamaşası, 12 oktyabr)

İ.Əsfəndiyevin 90-ci illərdə sahnəyə gətirdiyi “Hökmdar və qızı” tarixi pyesinin açıldığı üslub təməyüla çevrilmiş, sahne materiallarına istinadon demək olar ki, sovet ədəbiyyatındaki tarixi təhrif çağdaş dramaturgiyamızda öz yerini tarixi tərifə vermişdir. Özümüzü tərif, düşmənlərimizi isə təhrib edib alqaltdıqca sanki öz vətəndaşlıq borcumuzu yerinə yetirir, düşməni sahnədə “klounlaşdırıb” onlara güldükçə ağırlarıramıza məlhəm çəkir, erməni, gürçü qızlarını çar

məmurlarının yatağına saldıqca intiqamımızı alır, rus generalı Sisyanov, gürçü çarı Georgini rəsizləşdiridikcə, sanki tarixi məglubiyyətlərimizin acısını çıxıq. Tarixi qəhrəmanlarımızın alovlu nitqlərinin, vətəndaşlıq çıxışlarının aktyor ifasında daha da güclənən tantanastından mast oluruz:

İbrahimxəlil xanın siyasi iflasına Cavad xanın məglubiyyətinə baxmayaraq, qalibiyət havası beynimizi elə dumanlandırır ki, teatrin divarlarından o yana bizi gözləyən realılıqlarda belə bu dumanımızdan çətin çökilir.

Biz teatr sahnəsində, nağıllarda olduğu kimi, özümüzü azmanlar, düşmənlərimizi isə cirdənlar kimi təqdim edib tariximizi nağıllasdırırcıca, özümüzü də uyquya verir, ancaq bir şeyi unudurraq ki, nağıllar insanı yalnız uşaqlıq yaşlarında inandırır və maraqlandırır, böyükükcə onlara olan inam da, maraqlı da itməyə başlayır.

“Qobustan”: Bu yazı ilə Azərbaycan dramaturgiyası və eləcə müasir teatr barədə müzakiraya başlamış olur. Bizim fikrimizcə, gənc olmasına baxmayaraq, məsələdən yaxşı baş çıxaran yazı müəllifinin bu düşüncələri bəzi məqamlarda “höcət” doğursa da, hər halda diqqət çəkməyə bilməz.

Bu yawazı istedadlı teatrşünasın (eləcə “Qobustan”ın) sizlə bəlli mövzuda müzakirəyə davəti kimi də başa düşməniz vacibdir.

